

KUZEY GRUBU TÜRK LEHÇELERİNDEKİ EDATLAR ÜZERİNE AYRINTILI BİR ÇALIŞMA

**(Yrd. Doç. Dr. Ercan ALKAYA, Kuzey Grubu Türk Lehçelerinde Edatlar, Manas
Yayıncılık / 17, Elazığ-2007, 759 s.)**

Süleyman Kaan YALÇIN*

Sözcükler, gramerdeki yerleri ve işlevleri bakımından çeşitli türlere ayrılırlar. Bu ayırım, ilk olarak Aristo tarafından yapılmış ve sözcükler görev ve anlamları bakımından ad ve eylemler olarak ikiye ayrılmıştır; ancak zamanla dil biliminde ve dil bilgisi alanında meydana gelen gelişmelerle sözcüklerin farklı işlevlerinin de olduğu anlaşılmış ve tasnifler yapılarak bu sözcük türlerinin sayısı artırılmıştır. Bugün genel kabule göre sözcük türleri, tek başlarına anlamları olan isim ve fiiller ile tek başlarına anlamları olmayan; sadece gramerde görevli unsurlar olarak sayılan edatlar olmak üzere üç ana başlık altında sınıflandırılmıştır.

Fırat Üniversitesi Eğitim Fakültesi Türkçe Eğitimi Bölümü Öğretim Üyesi Sayın Yrd. Doç Dr. Ercan ALKAYA, “Kuzey Grubu Türk Lehçelerinde Edatlar” adlı çalışmasıyla sözcükler arası ilgileri kurarak onların anlamlı bir şekilde cümlede yer almasını sağlayan ve bu yönleriyle de görevli unsurlar olarak kabul edilen edatları, Türk dilinin geniş bir coğrafyasına hükmeden kuzey grubu Türk lehçelerindeki görünüşleri, ses ve şekil yapıları, köken, anlam ve kullanımları bakımından ele alarak incelemiştir.

Prof. Dr. Ahmet BURAN yönetiminde Doktora tezi olarak hazırlanan “Kuzey Grubu Türk Lehçelerinde Edatlar” isimli çalışma, hem ülkemizde edatlar konusunun az çalışılmış olması hem de edatla ilgili terim karmaşasının ve farklı tanımların ayrıntılı şekilde ortaya konulup, edatların ses, şekil, anlam, köken ve işlev bakımından tüm yönleriyle ve alışılmamış bir metotla işlenmiş olması bakımından oldukça önemlidir. Ayrıca eseri önemli kılan bir diğer husus da Türk dilinin kuzey grubunu oluşturan Karay, Kırım-Tatar, Karaçay-Balkar, Kumuk, Tatar, Başkurt, Kazak, Karakalpak, Nogay ve Kırgız Türk lehçelerinin esas alınmasıdır; çünkü unutulmamalıdır ki, bu ve bunun gibi çalışmalar, Türkçenin konuşulduğu geniş coğrafya içerisinde yer alan Türkçenin diğer lehçeleriyle olan bağlarımızı güçlendirmekte ve biz Türkiye Türklerine bu lehçeleri daha iyi tanıma fırsatı vermektedir.

“Kuzey Grubu Türk Lehçelerinde Edatlar” adlı çalışma, şimdiye kadar kuzey grubu Türk lehçeleri içerisinde sayılan on lehçede bulunan edatlarla ilgili olarak yapılmış en ayrıntılı çalışmadır. Çalışmada ilgili lehçelere ait doksana yakın eser taranmış ve bu eserlerden örnek metinler seçilerek çalışmaya dahil edilmiştir. Ayrıca alanla ilgili olarak güvenilir ve güncel kaynaklar kullanılmıştır. Eser, İçindekiler (5-12), Ön Söz (13-15), Giriş (17-77), İnceleme (79-748), Sonuç (749-752), Kaynaklar (753-759) kısımlarından ibaret olup 759 sayfalık kapsamlı bir çalışmadır.

Giriş bölümü kendi içerisinde üç bölüme ayrılmıştır; ancak bu bölümlere geçilmeden önce, Türkçenin tarihi gelişimi ve bu gelişim süreci içerisinde yer alan

* Arş. Gör. Fırat Üniversitesi Eğitim Fakültesi Türkçe Eğitimi Bölümü skyalcin23@hotmail.com.

Kıpçak Türkçesi ile bugün bu lehçenin devamı niteliğinde olan yazı dilleri hakkında genel bir bilgi verilmektedir.

Giriş bölümünün ilk kısmı "Araştırmada Kullanılan Metot" başlığını taşımaktadır. Bu kısımda edat teriminin bağlaç ve ünlem terimlerinden farklı olarak kabul edilmesi gerektiği vurgulanarak çalışmaya sadece son çekim edatları alınmış ve bu edatların da kuzey grubu Türk lehçelerinde inceleyeceğini belirtilerek çalışma sınırlandırılmıştır. Ayrıca bu kısımda çalışmaya ne zaman başlandığı, çalışmayla ilgili kaynaklara nasıl ulaşıldığı ve bu kaynakların ne şekilde tarandığı hakkında da metodik bilgiler verilmiştir.

Giriş bölümünün "Kaynak Eserlerin Tasnifi" başlığıyla yer alan ikinci kısmında ise araştırmacının konu edindiği edatlarla ilgili olarak müracaat ettiği kaynakların çeşitliliği ve bunların genel bir tasnifi yapılmıştır. Bu tasnif, a) Kitaplar b) Gramerler c) Sözlükler d) Basılmamış Doktora ve Yüksek Lisans Tezleri e) Dergiler başlıklarından oluşmaktadır.

Giriş bölümünün üçüncü kısmı "Edat Kavramı" başlığını taşımaktadır. Bu başlık altında da öncelikle edat terimiyle ilgili olarak karışıklığa neden olan adlandırmalara değinilerek bu terimin hem yabancı dillerde hem de Türkiye Türkçesi ile diğer çağdaş Türk lehçelerindeki farklı karşılıkları verilmiştir. Daha sonra ise bu terimle ilgili olarak yapılmış farklı tanımlara yer verilmiş ve bu tanımlar bir bütünlük içerisinde değerlendirilmeye çalışılmıştır. Bu kısımda edatla ilgili terim karmaşası ve onun tanımlanması dışında edatların özelliklerine, edatların anlamı meselesine, edatların vurgusuna ve edatlarla ilgili olarak yapılmış tasniflere de değinilmiştir. Ayrıca bu kısımda çalışmada kullanılan ve metin taraması yapılan eserlere ve onların kısaltmaları ile çalışmada kullanılan diğer kısaltmalara ve çalışmada esas alınan fonetik transkripsiyon işaretlerine de yer verilmiştir.

İnceleme bölümünde ise kuzey grubu Türk lehçeleri içerisinde yer alan on yazı diline ait yaklaşık olarak doksan eserden taranarak tespit edilen 221 edatın bu on yazı dili içerisindeki varyantları ele alınarak, bu edatların yapıları, kullanımları, görevleri ve hangi anlamda kullanıldıkları taranan eserler içerisinde geçtikleri cümle örnekleri verilerek alfabetik bir düzen içerisinde incelenmiştir. Ayrıca örneklendirilen edatların Türkiye Türkçesindeki karşılıklarının tırnak içinde verilmesi de örneklerin daha kolay anlaşılmasını sağlamıştır.

İncelemenin nasıl yapıldığıyla ilgili olarak aşağıda verilen örnek edatların yapı, köken, anlam, görev ve kullanımları bakımından nasıl ele alındığını bizlere daha iyi gösterecektir. Meselâ, "caraşa" edatı yapı/köken, kullanım ve görev/işlev bakımından şu şekilde ele alınmıştır:

Caraşa

Yapısı:

Caraşa "-e göre, -e uygun". Kırgız ve Karakalpak Türkçesinde yönelme hâlimden sonra edat olarak kullanılır. caraş- (< cara-ş- < yara-ş-) "yaraşmak, yakışmak, uygun olmak" fiili ile -a zarf-fiilinin birleşmesinden (caraş-a) meydana gelmiştir¹. Karakalpak Türkçesinde yalnız bir örnekte tespit edilmiştir. Kırg. caraşa, Kkp. jarasa.

Kullanımı:

¹ B. Oruzbayeva-S. Kudaybergenov (Red.), **Kırgız Tilinin Grammatikası**, Morfologiya, Frunze 1964, s. 342

a. İsmın Yönelme Hâlınden Sonra Kullanımı

Kırg. Doktorlordun suroosuno **carasha** coop berdim. (KTTS, s. 192) "Doktorların sorusuna göre cevap verdim."; Al kimisinin önörü talkuulanıp, aldarına **carasha** baa alışçu eken. (KTŞB, s. 280) "Herkesin hüneri dikkate alınarak, durumlarına göre para veriliyormuş." Tagdırga **carasha** adam, adamga **carasha** tagdır-birin biri izdeşpey tabışat emespi. (KA, s. 354) "Kadere göre insan, insana göre kader; birbirini aramadan buluşmuyorlar mı?"

b. Zamirlerden Sonra Kullanımı

b.1. İşaret Zamirinin Yönelme Hâlınden Sonra Kullanımı

Kırg. Oşonusuna **carasha** aytkanının kaytpagan, öz bilgenin özgögö berbegen, ubadaga bek, namısköy. (AG, s. 8) "Buna göre, sözünden dönmeyen, dedikodu yapmayan, sözüne sadık, namuslu birisi."; Oşogo **carasha** kam körölüp, ketüüçü çıgım ar kimisine bölünöt. (KTŞB, s. 280) "Buna göre hazırlık görölüp, giden masraf herkese bölünür."

b.2. Dönüşlülük Zamirinin Yönelme Hâlınden Sonra Kullanımı

Kırg. -Tokto, toktoy turçu, oşondoy nerse adamdın özünö **carasha** bolmogumunıñ kulak ukpagan kep! (KA, s. 252) "-Dur, dur bakalım! Böyle bir şeyin insanın kendisine göre olması, duyulmuş şey değil."

Kkp. Olardın hâr biriniñ özine **jarasa** talantları bar. (ET, s. 13) "Onların her birinin kendine göre yetenekleri var."

Görevi:

a. Uygunluk

Kırg. Sabaasına **carasha** bişkegi, sakalına (murtuna) **carasha** iskegi. (KTŞB, s. 280) "Tulumuna göre sopası, sakalına (bıyığına) göre cimbızı."; Sözgö **carasha** söz aytpasa, sözdün atası ölot. (KTG, s. 342) "Söze uygun olarak söz söylemezse, sözün babası ötür."; Erişine **carasha** arkacı, eşegine **carasha** tuşacı. (TDS, s. 474) "Çözgüsüne göre argacı, eşegine göre bukağısı."

b. Sınırlama

Kırg. Carkımbay menen Nurbay katınga cetip, aylına kelgende çamalarına **carasha** toy berişken. (KTŞB, s. 280) "Carkımbay ve Nurbay'ın yanına ulaşıp, köylerine geldiklerinde güçlerine göre ziyafet vermişler."; Beri kara, Sabitcan, men öz alına **carasha** öz işim bar karabayır kişimin. (KTŞB, s. 280) "Buraya bak, Sabitcan, ben kendi hâlime göre işim olan sabırlı bir kişiyim."; Ar kim öz alına **carasha** tiriçilik kılışkan. (KTG, s. 342) "Herkes kendi hâline göre geçinip gidiyormuş."

Kkp. Olardın hâr biriniñ özine **jarasa** talantları bar. (ET, s. 13) "Onların her birinin kendine göre yetenekleri var."

Araştırmacı, bu incelemelerin ardından gramer kitaplarında fazla rastlanmayan yeni bir yöntemle, incelediği 221 edatın kuzey grubu Türk lehçelerindeki dağılımını sayısal olarak vermiş ve bu sayısal dağılımı da tablolastırmıştır. Yani hangi edatın hangi lehçede ne kadar sıklıkla yer aldığına istatistiksel görünümünü ortaya koymuştur. Araştırmacı, edatları yapı ve kökenlerine göre de tasnif ederek isim kökenli, fiil kökenli, yabancı asıllı ve birleşik yapıda olan edatları ayrı ayrı belirtmiştir. Ayrıca bu yapı ve köken tasnifinin dışında bir de edatların kullanımlarına göre tasnifleri yapılmış ve ilgili edatların isimlerin hangi hallerinden sonra kullanıldıkları belirtilerek tablo üzerinde gösterilmiştir. Araştırmacı son olarak da edatları kullanıldıkları görevlerine (fonksiyonlarına) göre

tasnif etmiş ve tasnif sonucunda da edatların farklı olarak 32 ayrı görevde kullanıldığını belirtmiştir.

Sonuç bölümünde ise araştırmacı elde ettiği bulguları yorumlayarak şu sonuçlara ulaştığını belirtmiştir:

1. Kuzey grubu Türk lehçelerinde kullanılan toplam 221 edat, Tatar Türkçesinde 88, Kazak Türkçesinde 80, Kırgız Türkçesinde 93, Başkurt Türkçesinde 95, Karakalpak Türkçesinde 90, Kumuk Türkçesinde 48, Nogay Türkçesinde 61, Karaçay-Balkar Türkçesinde 58, Kırım Tatar Türkçesinde 64 ve Karay Türkçesinde 38 edat tespit edilerek incelenmiştir.

2. Yapı ve köken bakımından kuzey grubu Türk lehçelerindeki 221 edatın 92'si (% 41,62) isim kökenli, (% 39,36) 87'si fiil kökenli, 36'sı (% 16,28) yabancı asıllı, 6'sı (% 2,71) ise birleşik yapıdadır.

3. İsim ve fiil kökenli edatların oluşum şekillerine değinen araştırmacı, isim kökenli edatların, yalın olarak, hal eki, yapım eki veya teklik 3. şahıs iyelik eki olarak oluştuğunu; fiil kökenlilerin ise daha çok zarf-fiil ekiyle oluştuğunu, bunun dışında da sıfat-fiil eki veya fiilden isim yapma ekiyle oluştuğunu ortaya koymaktadır.

4. Birleşik yapıdaki 6 edat iki ayrı sözcüğün birleşmesiyle veya birleşerek kalıplaşmasıyla oluşmaktadır.

5. İncelenen 221 edatın kullanımına göre tasnifi dikkate alındığında 63'ünün (% 28. 50) daha çok yalın halden sonra kullanıldığı görülür.

6. Edatların kökenleriyle kullanımı arasında bir ilişkinin olduğu tespit edilmiş ve isim kökenlilerin yalın halden, fiil kökenlilerin ise yönelme ve çıkma halinden sonra daha çok kullanıldığı görülmüştür.

7. Yönelme ve çıkma halinden sonra kullanılan edatların daha geç bir devrede edat oldukları, anlamlarının daha açık sezildiği ve edat olmanın yanında zarf, sıfat, zarf-fiil veya sıfat-fiil olarak da kullanıldıkları görülmüştür.

8. Edatların zaman, amaç, benzerlik, bağlama, ilgi vs. olmak üzere toplam 32 ayrı fonksiyonla kullanıldığı görülmektedir. Ayrıca bir edatın bu 32 görev içerisinde yer alan birden fazla görevde de kullanıldığı görülmektedir.

9. İncelenen edatlar en çok zaman, sınırlama, benzerlik, karşılaştırma, sebep ve vasıta görevleriyle kullanılmıştır.

10. Birbirine yakın bölgelerde konuşulan veya daha yakın gruptan olan lehçelerin edatları hem fonetik ve morfolojik bakımdan hem de aynı olması bakımından birbirine benzerlik göstermektedir.

11. Kırım Tatar Türkçesi, edatları bakımından Oğuz grubu Türk lehçelerine daha yakındır.

12. İncelenen edatların bazı lehçelere göre yoğunluk veya seyreklik gösterdiği görülürken, bazı edatların ise lehçelerin hepsinde veya büyük bölümünde ortak olduğu görülür.

Türkçeyi ve kuzey grubu Türk lehçelerini daha iyi tanımamıza vesile olan bu çalışmanın sahibi Sayın Yrd. Doç Dr. Ercan ALKAYA'ya sonsuz teşekkürlerimizi sunuyor ve çalışmalarının devamını diliyoruz.